

Eduard Laugaste (-Treu)

ÕÕBIKU LAUL

Äratrükk koguteosest „Vanavara vallast“ (Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad I)

Tartu, 1932

82279

Eduard Laugaste (-Treu)

ÕÕBIKU LAUL

Äratrükk koguteosest „Vanavara vallast“ (Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad I)

Tartu, 1932

Ööbiku laul.

Eduard Laugaste (-Treu).

Kui eestlane ööbikut kuulates jäljendas tema laulu vastavalt selle kõlalisele avaldusele, siis ei imetlenud ta mitte üksi selle rütmilist häälightsust, vaid kuulis „viisiga“ ühenduses koguni ka sõnu, mida tunnemegi rahvasuus „ööbiku laulu“ nime all. See omaette luulepärl on elanud juba mitu põlve rahva suulises traditsioonis, taoti küll muutudes vastavalt ajavaimule ja kohanedes üha muutuvatele oludele.

Ööbik ise, keda romantilised luuletajad on ülistanud laulukuningaks lindude seas, pole, tõsi küll, rahva silmis leidnud seda tähelepanu, mis mõni teine lind, nagu peoleo, rääkimata pääsukesest, kelle laulurepertuaar on üllatavalt suur.¹⁾ Vanem rahvalaul samuti ka rahvajutt kõneleb temast harva. Ometi on saanud just käsitledav laul võrdlemisi suure tähelepanu osaliseks.

Nii on ööbiku laulu kirjalik kui ka suuline traditsioon, vaatamata oma noore eale, jõudnud kaunis laialt levida, kusjuures sellele on püütud sisultki mitu tähendust anda. Siin virgutab ta lauldes orja teole, sääl äratab uinuvat õitsilist valvele; sagedamini aga ähvardab varahommikul kündvat sulast, kes veel kohmetunult käsitab adrapuid, ega sunni sääljuures laisalt ründevaid veoloomigi kiiremini vaole. Ta hüüab siis ka tüdrukut, et see tooks piitsa, millega ergutada tõrkuvaid härgi, vahest sõna-kuulmatuid hobuseid, või koguni künnipoissi ennast. See on ta laulu teema, mis oli populaarne siis, kui laisklevaid töölisi ähvardas piits, nagu oleks too mõisapreilide kuulsam laulik linnuriigis palgatud isegi mõisniku õuelaulikuks, virgutama tööle neid, kelle meel alles une või lemme kütkes.

¹⁾ Pikemalt E. d. Laugaste (-Treu) Die estnischen Vogelstimmen-deutungen (FFComm. 97), Helsinki 1931.

F. R. Fählmanni „Koidu ja Ämariku“ avaldamisega näeb ka tolle laulukese katke esmakordselt trükivalgust ja on Fählmanni enda loodud müüdis kahtlemata rahvapärane. Aastat kaheksa edasi avaldab Neus sama laulu palju täielikumalt. Siit pääle algab selle harrastus õige laialdaselt. Rääkimata mitmetest ja mitmetest „Koidu ja Ämariku“ taastoodetest, avaldatakse ka uusi teisendeid, kopeeritakse juba ilmunuid kooliraamatuisse, aabitsaisse, kalendritesse, ja on juba ärkamisajal küllalt levinud ja hästi tuntud, tänu oma kergestiõpitavale ja meeldivale sisule.

1. Trükitud teisendid.

1. „... laisk tüdruk, laisk tüdruk! öpik! — F. R. Fählmann Koit und Ämarik²⁾), Verhandlungen der Gelehrten Ehstnischen Gesellschaft I 3, (1844), 86. Müüt ilmus saksa keeli ja avaldati hiljem M. J. Eiseni tõlgituna „Dr. Fählmanni kirjades“ (1883) lk. 21. Säält on seda trükitud kooliraamatuis ja antoloogiais palju kordi. Äratrükide kohta vt. lähemalt „F. Faehlmanni album“ (1929) lk. 94—95.

2. Ööpik, ööpik, ööpik! / Laisk, laisk. / Tüdruk, tüdruk; / Too piits, too piits! / Küüt — must, küüt — must, / Vaole, vaole! / Tsäh-tsäh, tsäh-tsäh! — H. Neus Ehstnische Volkslieder (1852) lk. 414.

Sama teisendi on Neusilt laenanud väiksemate erivustega: 1. F. J. Wiedemann AIÄLE (1876) lk. 295; 2. M. Kampmann Eesti kirjanuseloole peajooned I (1912) lk. 16. M. Kampmannilt omakorda on laenanud sama laulu ühes vastava kontekstiga L. Kettunen Viron ja suomen eroavaisuudet (Jyväskylässä 1916) lk. 75—76; 3. Ajaleht „Esmaspäev“ 24. III 1930 nr 12 lk. 3.

3. must, must! küt! tüdrik, tüdrik! tõ pits, tõ pits, tõ pits! — F. J. Wiedemann AIÄLE (1876) lk. 295.

4. tüdruk, tüdruk! pítsa, pítsa, pítsa! lüpsik, lüpsik, lüpsik! — F. J. Wiedemann AIÄLE (1876) lk. 295.

5. kiri-kiut, kiri-kiut! päits-lauk, päits-lauk! tütrik maka, tütrik maka! tõ pítsk, tõ pítsk! sür häbü, sür häbü! häbü sägu teile, häbü sägu teile! — F. J. Wiedemann AIÄLE (1876) lk. 295.

2) Tolle Fählmanni müüdi on luuletanud ümber ka Fr. R. Kreutzwald põimides sisse sääl leiduva ööbikulaulutähendi:

„Ja kui juhtub kogemata

Kauemine Koido kaisus

Ämariko viibimaie

Hüab ööpik hõisatelles,

Künnilindo pilgatelles:

„Laisk tüdruk, laisk tüdruk! öö pik!“

— [Fr. R. Kreutzwald] „Kalevi poeg“ (1853) lk. 13 (värsid 251—256). [Käikiri leidub EKLA's].

6. Tüdruk, tüdruk! / Laisk, laisk! / Too piits, too piits! / Tsähh, tsähh, tsähh, / Plaks, plaks. / Öö pikk!

Kiri küit, kiri küit, / Vaole, vaole! / Laisk, laisk! / Tüdruk, tüdruk, / Too piitsk, too piitsk! / Plaks, plaks. — M. Veske Eesti rahvalaulud I. (1879) lk. 88—89 (92a).

Veske teisendi on trükinud omakorda kas täpselt või väiksemate tähe- muudatustega: 1. Eestlaste Tasku Laulik (1887) lk. 106 (74); 2. P. Rootslane Elutarkuse kalender (1901); 3. A. Saaberk [-Saareste] Valik rahvalaule (1919) lk. 38 (10). Viimasest on oma- korda väikese muudatusega laenanud ka A. Raud Kirjanduslooline luge- mik I (1921) lk. 65. 4. Kas otsekohe või mingi vaheallika kaudu on trükki- nud sama laulu riideäri „Vennad Lepp“ Tartus oma ärarebitava seina- kalendri kalendaariumi tagaküljel 17. VI 1930.

7. Öö pikk, öö pikk, laisk tüdruk, laisk tüdruk, öö pikk, öö pikk, kiri- küüt, vaole, vaole, too piits, too piits, säh, säh, säh! — M. J. Eisen Endise põlve pärandus (1883) lk. 12.

Arvatavasti sama teisendi vähe muudetult on avaldanud H. Jannsen Märchen und Sagen des Ehtsnischen Volkes II (1888) lk. 167. Siit omakorda on võtnud K. A. Hermann Eesti kirjanduse ajaloosse (1898) lk. 347, samuti ka Tõnu Sander Eesti kirjanduse lugu I (1899) lk. 59. M. J. Eiseni teksti ühes vastava muistendiga on trükinud ka M. Kampmann Kirjanduslooline lugemik (1920) lk. 17.

8. Tüdruk, tüdruk, too piits! Plaks! plaks! Kärr, kärr, kärr! Must! Küit! Must! Küit! — „Valguse lisaleht“ 1892 nr. 34 lk. 275.

9. Astu punu, astu punu / Laisk, laisk! — / Tüdruk, tüdruk! / Too piits, too piits! / Mats, mats! mats, mats! — Kasuline ABD-raamat (1895) lk. 18 (34).

10. Kiri-kiut, kiri-kiut, laisk tüdruk, ööpik! — A. Tander Lapse Esimene Raamat (1908) lk. 38.

11. Öö pikk, öö pikk! laisk tüdruk, tüdruk, tüdruk... too piits, too piits — plaks, plaks, plaks! — prr... paras, paras! — V. Tamman ja A. Rull Huvitaja I (1923) lk. 28 (31).

12. Too piits, too piits! Kiriküüt, kiriküüt, vaole, vaole, ööpik, ööpik... plaks, plaks, plaks... — M. Lüll Elu mäng (1923) lk. 40.

13. Kiri küüt, vaole, vaole! küüt-must, küüt-must! vaole, vaole! — A. Saareste Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes (1924) lk. 91.

Eelolev teisend oli algselt kokku sulatatud kolmest eri teisendist, millest esimene on võetud Veskelt (vt. 6), kolmas Wiedemannilt (vt. 4) ja keskmine, mis siingi esitatud, tundub algupärasena.

14. Kiri, küüt, käi vagu! öö pikk! Tüdruk, too piits! Noh, noh, säh, säh! — M. J. Eisen Eesti vana usk (1927) lk. 255. Ära trükitud: Kale- valaseuran Vuosikirja VIII (Porvoo 1928) lk. 109.

15. Tüdruk, tüdruk, kus lüpsik? Kus lüpsik? Piitsa, piitsa, laks, laks, laks! — M. J. Eisen Eesti vana usk (1927) lk. 265.

16. Ole virk, ole virk, laisk tüdruk, öö pikk, öö pikk! — M. J. Eisen Eesti vana usk (1927) lk. 265.

17. Öö-pikk, öö-pikk! / Too piits, too piits! / Tsäh, tsäh! / Plaks, plaks, plaks. — T T G [Tartu tütarlaste gümnaasiumi õpilaspere mimeografeeritud ajakiri] (Tartus 1928) nr 2 lk. 37.

18. Kirju küit, kirju küit, vagu, vagu! Too piits, too piits! Poiss, poiss — laisk, laisk! < Tori. — Iloli I. Tartu kommertsgümnaasiumi ja kaubanduskooli õpilaspere ajakiri (Tartus 1930) lk. 8.

19. Öö pikk, öö pikk! Laisk tüdruk, laisk tüdruk! Too piits, too piits! Kiri-küüt, kiri-küüt! Vaole, vaole! Too piits, too piits! Plaks-plaks-plaks-plaks! — Ajaleht „J ä r v a m a a“ (27. VI 1931) nr 68 lk. 4.

Enamasti kõik eelpool-tsiteeritud raamatud on ilmunud mitmes ja mitmes trükis, eriti aga kooliraamatud, ja on tunginud õige laialdastesse rahvakihtidesse. Ei ole siis ka ime, et need on aidanud tunduvalt levitada seda, meid huvitavat laulukest, ja nagu allpoolgi näeme, on tunduv protsent käsikirjalistes kogudes leiduvat materjali lihtsalt kopeeritud mõnest kooli- või muust rahvalikust raamatust.

2. Käsikirjaline materjal.

Virumaa 22: 1 Nrv + 2 Vai + 2 Jõh + 5 Iis + 1 Hlj + 1 Kad + 3 Rak + 3 VJg + 1 Sim + 3 VMr. — J ä r v a m a a 26: 17 Amb + 1 JMd + 2 Koe + 2 Pee + 1 Pde + 3 Tür. — H a r j u m a a 18: 9 Tln + 1 Jür + 1 Juu + 4 Rap + 2 Nis + 1 Ris. — Läänemaa 18: 2 Mär + 2 Kul + 3 Vig + 1 Mih + 4 Kse + 1 Mar + 1 Rid + 1 Hps + 1 LNg + 1 Käi + 1 Emm. — S a a r e m a a 1: 1 Kre. — P ä r n u m a a 22: 4 Tõs + 3 PJg + 2 Vän + 6 Tor + 1 Hää + 4 Saa + 2 Hls. — V i l j a n d i m a a 24: 3 Hel + 3 Trv + 2 Pst + 1 Vln + 1 Vil + 4 SJn + 4 KJn + 2 Pil + 4 Plt. — T a r t u m a a 126: 2 Ksi + 2 Lai + 14 Pal + 4 Trm + 4 Kod + 1 Äks + 81 Trt + 5 Võn + 2 Kam + 2 Nõo + 3 Puh + 6 Ote. — V õ r u m a a 23: 1 Kan + 1 Urv + 4 Krl + 13 Rõu + 1 Plv + 2 Röp + 1 Võ. — S e t u m a a 1: 1 Pts. — A s u n d u s e d 2: 1 Samara + 1 Poolamaa. — X 2.

Üksikasjalikum käsikirjaline teisendite loetelu leidub ERA's, ka teoses Ed. L a u g a s t e (- T r e u) Die estnischen Vogelstim-mendeutungen (Helsinki 1931) lk. 51/52.

3. Kirjanduse mõju.

Enne kui asuda üksikute lauluelementide vahekordade selgitamisele, tuleb vastata küsimus, millist mõju on avaldanud trükitud teisendid repertuaari suurendamisel. Vastuse saamiseks jäl-

gigem enne pisut hilisemat rahvaluule korjamisviisi. Lõviosa teisendeid leidub prof. Andersoni lastelaulude kogus, millele järgneb prof. Eiseni oma. Prof. Anderson, kes asus eesti lastesalmikeste kogumisele 1921. a., saatis koolidesse trükitud ankeetlehed, kusjuures, märkides laulude esimesed read, ta palus lapsi kirjutada neile tuntud variante, kuid ainult neid, mida nad tõesti olid kuulnud rahvasuust, mitte aga raamatuid õpituid. Hoiatusest hoolimata on lapsed ignoreerinud seda nõuet ja saatnud prof. Andersonile tihtipeale just koopiaid, kas otsekohe raamatust kirjutatud või säält pähe õpitud. Sama saatuse osaliseks on saanud ka prof. Eiseni järelepärimine eriti Tartu koolidest (1930). On saadud küll hulk materjali, kuid see enamjaolt kõik põhjeneb kirjanduslikel allikail.

Järgnevaile küsimusile, milliseid trükitud teisendeid on kopeeritud või jäljendatud, on raske absoluutse täpsusega vastata. Kahtlemata kõige enam Veske oma, mis üldiselt jättes täiuslikuma ja terviklikuma mulje (õieti on Veskel küll kaks teisendit, kuid sageli tõlgitsetud üheks), leidis avaldamist paljutarvitatud kooliraamatuis, kust lapsed selle siis ka kopeerisid ja rahvaluulekorjajatele toimetasid. Sellise vahetalitaja ülesandeid on täitnud suure eduga A. R a u a Kirjanduslooline lugemik I. Ka V. T a m m a n i ja A. R u l l i Huvitaja I-l on olnud oma mõju, kuid võrreldes Veske teisendiga (Raua lugemiku kaudu) palju väiksem.

Teisendid, mis enamvähem täpselt on raamatust kopeeritud, kusjuures paljudel on isegi kirjavahemärgid samad: Kad 1, VJg 3, Amb 1, 2, 5, 6, 12, 13, 15, 16, Pee 1, Tür 1, Tln 4, 5, Tln (> Kul) 6, Rap 1, 2, Kse 3, Hel 3, Pst 2, Vil 1, KJn 2, 3, Plt 3, Trt 10, (> Puh) 12, (> Puh) 13, 15, 16, 18, 19, 20, (> MMg) 30, 33, 34, 35, 46, 47, 48, 49, 51, 55, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 65, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 76, Vön (> Trt) 2, 4, 5, Kam 2, Ote 1, 2, 3, 5, 6, Kan 1, Krl 1, 3, 4, Rõu 12, 13, Plv 1.

Lisaks neile veel Amb 7, Amb (> VMr) 14, Amb 17, JMd 1, Hls 1, mis tunduvad kahtlasemad, nende erivus trükitekstidestki on suurem, kuid lähemal uurimisel tundub neis ometi kirjanduse mõju ja sellepärast tulevad ka need vaatluselt kõrvaldada.

Vaatlusaluse repertuaar pole vaba ka isikulise loomingu sugeimest; kuigi see kannab ainult ilustavat laadi, on teema ööbiku laulule ometi võõras. Niis siis rida rahvapäraseid elemente on segatud oma fantaasia saavutistega:

1. Ööpik! öö öpik! / Üksi — üksi — üksi! / Üksi magada! Üksinda maada! Ahahahahah! Tüdruk tule — ligi. / Piitska! Piitska! Piitska!

2. Tüdruk! Poissi! Öütsi — öitsi, öütsi! / Vötta, piitska! valge — hobuse — aija! / Tpruu! = Tpruu! = Tpruu! = Trrrrh!

3. Ööpik! Poisil! Öütsi — magada. / Mineh! Otsih! Tüdruk — üles! / Annah! Suudah!³⁾ / Annah, muudah! / Laisk! — Plaks = Tpruu! = / Tsähh! — EÜS VII 38 (4—6) < Rõuge.

Kõik nimetatud kolm teisendit kuuluvad tuntud korrespondent J. Gutvesile, kellele kuulub terve rida muidki pseudofolkloristlikke vaimusünnitisi meie rahvaluulekogudes. Lähem võrdlus eht ööbikulaulu tähenditega selgitab pea ka siin, et meil on tegemist rahvapäraste elementide vaba ümbermoondamise ja uute lisandamisega, mille tagajärjel senine kupja osa etendav öölaulik on asetatud serenaadilaulja tasapinnale ehal ja õitsil kurameerivate taluteenijate, tüdrukute-poiste jaoks. Seega tulevad siis needki laulud kui isikuline looming rahvapärasest ainekust elimineerida.

Ka tuleb TÜR 3 kõrvaldada praegusest vaatlusest, kuna see on nii tihedasti seotud peoleo lauluga, et teda õigem oleks sinna arvata.

Kuna tihti-päälle tunduvad vahed kaovad otsekoheste ära kirjade ja isegi võltsingute ja eht rahvapäraste teisendite vahel, ollakse käesolevaski vaatluses sunnitud mõne teisendi otsustamise puhul seda kaheldes paigutama siia või sinna, kuhu ainult kõige enam tundub olevat kalduvusi.

4. Ööbiku laulu kombinatsioonid.

Vaadeldavad ööbikulaulutähendid ei kujuta endast mingit kindlat lauluüksust paratamatult vajalikkude värsiridadega, mis esinevad eri redaktsioonides teatud maa-alal, omades kindla levi-

³⁾ Sama motiiv esineb küll rahvaluules, kuid hoopis teises laulus, mida korrespondent nähtavasti on tunnud ja püüdnud siia rakendada. Vt. lähemalt J. A. v. Brand Reyse durch die Mark Brandenburg, Preussen, Lief-land, Plesscovien etc. (Wesel 1702) lk. 144:

„Tulle tenne titerken,
tulle meno juro magghome
anne sud
anne mud
anne ermes netzukan.“

(Tsiteeritud K. A. Hermann'i Eesti kirjanduse ajaloo järele.)
Sama laulu vaata veel H. Neus Ehstnische Volkslieder II lk. 242.

Kokkuvõtlik tabel ⁴⁾.

Kogud Alad	GEG	ELG	Veske	EKS	H	E	SKS	EÜS	EKS	ERM	EVR	A	TEM	AES	ARS	Saareste	ERA	Kokku
Virumaa					2 (+2)	3						11 (+2)					2	18 (+4)
Järvamaa					4 (+2)							6 (+12)					2	12 (+14)
Harjumaa					1	2						5 (+5)					5	13 (+5)
Läänemaa					2	6						4 (+1)				2	3	17 (+1)
Saaremaa												1					1	
Pärnumaa				2	7	2 (+1)						8					2	21 (+1)
Viljandimaa				1	3	5						8 (+6)					1	18 (+6)
Tartumaa					3	32 (+13)						41 (+26)			(+1)		10	86 (+40)
Võrumaa					7			4 (+3)				2 (+7)						13 (+10)
Setumaa												1						1
Asundused					2													2
X	1		1															2
K o k k u	1		1	3	32 (+4)	50 (+14)		4 (+3)				87 (+59)			(+1)	2	25	204 (+81)

4) Klambritesse on eraldatud kirjanduslikult mõjustatud ja individuaalsed teisendid.

misala. Siin ainult on tegemist rea üksikute elementidega, mis võivad liituda mitmesuguses sobivas järjestuses ja anda niimoodi ikka uusi ja uusi kombinatsioone. Nii järgnevaski arutluses ei tahaks kõnelda mingist eri värsiredaktsioonist kindlal lokaalsel alal, vaid lihtsalt kombinatsioonidest. Elementide arv neis kombinatsioonides ei ole kaugeltki veel lõpulik, sest kui muutuvad ümbritsevad olud, luuakse sellele vastavalt ikka jälle uusi. Nii ei hüüa ööbik praegu enam sulast te ole vaid tööle ega erguta piitsaga enam härgi, K i u t u ja K i r j a k u t, vaid L a u k u ja M u s t a, millised nimed võivad kuuluda hobustele. Niipea kui ühiskondlik ja kultuuriline seisukord muutus, teosundus kadus, künnihärgade asemele asusid vaole hobused, muutus ka linnulaul. Uute elementide, mis on mõeldud uuendustena endiste asemele, tekkimisega unustatakse pea alati vanemad, ja võib olla juhuslikult jääb uue kõrvale paralleelselt püsima endine, et hiljem ikkagi surra. Iseasi on aga, kui selline element on mõeldud iseseisvana, siis võib sulada see lauluga lahutamatu ühte ja levida.

Tähtsamad elemendid oleksid:

1 — Kiri-Küüt	7 — laisk tüdruk
2 — Küüt-Must	8 — too piits
3 — vaole	9 — poissi pekka
4 — tööle	10 — tsäh
5 — tüdruk	11 — plaks
6 — laisk	12 — öö pikk või ööpik.

Kuna eelolev laul oma arutu rea kombinatsioonivõimalustega tuletab elavalt meele kombinatsioonideteooriat matemaatikas, katsume selle eeskuju rakendada ka siin, sest üldpildi saamiseks üksikute laulu-elementide kombinatsioonidest vaevalt jätkub kogu materjali täielikust esitamisest. Seepärast peamegi pöörduma abi otsides just matemaatika poole. Sagedamini ettetulevad elemendid märgitakse numbritega, kusjuures väiksem number üleväl näitab, mitu korda vastav element järjestiku esineb ($1^2 = \text{Kiri-Küüt}$, Kiri-Küüt). On aga veel rida juhuslikke elemente, mis tulevad ette õige paljudes variatsioonides, kuid nendegi märkimine numbritega teeks asja keeruliseks, sellepärast kirjutatakse need siin täielikult välja.

Ööbiku laulus esinevad järgmised kombinatsioonid:

A — Kiri-Küüt (1); Must-Küüt (2); vaole (3); tööle (4); tüdruk (5); laisk (6); laisk tüdruk (7); too piits (8); anna piits; kus piits (9) korbiits; tsäh (10); plaks (11); nõõ, nõõh; tsärr; kärr; sirr, tsärr, tsirr; hüit; öö pikk (12)

Aa₁ — 12² 8² 11² 1² 4² 7² — Rak 3, Amb 8, 9, Tln 3, (8¹), 8, Juu 1, Rap 3, Kul 1, Kse 4, Kre 1, Trt 25, Puh 1, Pts 1.

Aa₂ — 12² 8² 11² 4² 7² — Jõh 1, Krl 2.

Aa₃ — 12² 8² 11² 1² 7² — Amb 10.

Aa₄ — 12² 8² 11² 7² — Jis 3 (8¹), Emm 1.

Aa₅ — 12² 8² 11² — Rak 1.

Ab₁ — 12² 7² 8² 11² — Saa 2, SJn 4 (laks 4), Lai 1 (tsäuh), 2 (tsäuh), Pal 1, Trt 8 (kus piits), 11 (kus piits), 31, 39 (säh).

Ab₂ — 12² 7² — Saa 4.

Ac — 12² 7² 8² 11² 10² — Trt (< Lai) 36, Trt 80 (7¹; 8¹; säh; tsärr-rr-rr).

Ad — 12² 7² 8² 11² 12² — Trt 22 (tsät, tsät), Trt (< Rõn) 26 (7¹);

Ae — 12² 7² 8² 10² — Trt (< Puh) 14, Trt 40.

Af — 12² 7² 12² hüit, hüit, hüit 11³ (laks) 12³ + [peoleo laul] — Tõs 2.

Ag — 12² 7² 12² — Trt 9.

Ai — 12² 7² 8² 10² (säh) 11³ prrr-paras, paras paras — Trt (< Trm) 38.

A — 12 7 teole, 8² (piitska) trrr... 10 — Rõu 7.

Ak — 12² 1² 3² 7² 11² 10² — Rid 1, Hps 1, Pal (< Trt) 14 (+ 12 10² eel).

Al — 12² 1² 3 6² 5² 8² 10 (tsäuh) 11² — Plt 4.

Am — 12² 1² 11² kärr — Pst 1.

An — 12² 1 karja laul 7 8² 11² — Jõh 2.

Ao — 12² 6² 5² 8² 10² 11² — Trt 79.

Ap — 12² 6² 5² 8² poissi pekka, poissi pekka sirr, tsärr, tsirr — Äks 1, Trt 45.

Aq — 12² (5.6)² anna piits, anna piits 11² — Trt 81.

Ar — 12³ 5² 8² 2² 3² Tshäoh, tshäoh, tshäoh, tshäoh — X 1.

As — 12² 6² 4² 1² 11² 7² — Trm 1.

At — 12² 8² 3² 1² 7 11² — Trt 21.

Au — 12² 8² 7² 8² 12² 11² — Trt 27.

Av — 12² 8² (tu pits) 12² 7² 3² 1² — Tor 4.

Aw₁ — 12² 11² 8² 7² — Trt 5 (laks), 24.

Aw₂ — 12² 8² 7 — Trt 28.

Ax — 12² kus piits 11² 10² — Trt 7.

Ay — 12² (yöbik) korbiits — Trm 4.

Az₁ — 12² (ööe-pikk) 2² (Must Küit) 3² (vagu) — Koe 1.

Az₂ — 12² (ööe-pikk), 2² (Must, Küit), nõõ, nõõh, 3² (vagu) — Koe 2.

Aä₁ — 12² — Trt 6.

Aä₂ — 12 pikk, pikk — Trt (< Puh) 77.

B — Kiri-Küüt (1); vaole (3); tööle (4); Vidrik; laisk (6); laisk tüdruk (7); too piits (8); kos piits; too vits; tsäh (10); plaks (11); öö pikk (12).

Ba₁ — 7² 8² 11² — Iis 2, 5, Pal 4, Trt 1, 2, (laks), 4, 42, 44.

Ba₂ — 7² 8² — VMr 2.

Bb — 7 8 11 7 8 11 — Trt 43.

Bc — 7² 8 11² 1² 4² — Pal 11.

Bd — 7² 8² 10³ — Nrv 1, Pal (< Lai) 5 (tsä⁴), Pal 7, 8, 9 (tsh), 10 (piitsk; 10²).

Be — 7² 8² 10² 11² 12 — Trt (< Pal) 66 (säh), Rõu 2 (10⁴).

Bf — 7² 8² 10² 11² — Pal 13.

Bg — 7² 8² 10² 12² 1 — Kam 1.

Bh — 7² 8² 3 (vaole) Küüt 8² — Rak 2.

Bi — 7² too vits, too vits 11² 10² (säh) — Trt 29.

Bj — 7² 8² 12² — Pde 1.

Bk — 7² 8² poissi peksa tsiu tsau — Pal (< Äks) 3.

Bl — 7² 12 1 (Kirju küüt) 3² 8² 11³ — KJn 4.

Bm — 7² 12² 11² — Trt 23.

Bn — Vidrik, Vidrik! 6² Kos piits, kos piits 10³ 11² 12 — Võn 3.

C — Kiri-Küüt (1); Must-Küüt (2); Panu, Panu, Küit, Küit; Küüt-Lauk; vaole (3); tüdruk (5); tüdruk lits; tüdruk tukub; lüpsa Küit; kus lüpsik?; piitsa; too piits; too vett; lõõ Küütu; poissi peksa (9); peksan poissi; peksan poissi, panen pihta; pane pisma; tsäh (10); plaks (11); paras; tsäu; sopp; psüit; öö pikk (12).

Ca — 5² 6² 8² 10³ 11³ 12 — Plt 1, 2 (pljak; puudub 13³ 12), Rõu 5 (tuu piitsk), 6 (12² 11³), Trt (< Äks) 32 (8¹; 12² puudub 11³).

- Cb** — 5² 6² 8² 11² — Saa 3, Pal 2.
Cc — 5² 6² 8² 11² 1² 3² 5² 12² — Trt 50.
Cd — 5 6 6 5 8² 11² — Amb 11.
Ce — 5² 8² poissi peksa, poissi peksa 11³ — Tln (< TMr) 2, Ksi 1 (11³ asemel hatatat), Trt 17, 63 (poiss peksab), Nõo 1 (8¹; 11⁴).
Cf — 5² 8² poisile 11³ — Pal 6, 12.
Cg — 5² 8² 10² 6² — Puh 2, 3.
Ch — 5² 8² löö Küütu, löö Küütu 3² (vakku) särr — Nis 1 (puudub 3²), Käi 1.
C — 5² 8² küit, küit 3² (vakku) 5 6 5 6 [+ peoleo laul] — Mar 1.
Cj — 5² 8 11³ kõrr, kõrr 2 (must küüt)² — Jür. 1.
Ck — 5² 8² paras, paras 11³ — Kod 3.
Cl — 5² 8² lüpsa küit, lüpsa küit 11³ 12² lüpsik, lüpsik 1² 3² (vaule) 8² 12² — Amb 4.
Cm — 5² kus lüpsik, kus lüpsik, piitsa, piitsa 11³ (laks) — Trv 1⁵).
Cn — 5² 8² karplaks, karplaks, küüt, küüt — Mär 1, Ráp 2.
Co — 5² 8² sär sär — Iis 4.
Cp₁ — 5² too vett, too vett⁶) sopp, sopp, sopp, küütlauk, küütlauk — VMr 1.
Cp₂ — 5² too vet, too vet, pane pisda, pane pisda tsäu tsäu — Kod 1.
Cq — 5² piits, piits, peksan poissi, peksan poissi, panen pihta, panen pihta 11⁴ — Nõo 2.
Cr — 5 piits pius kirju küit 3 (vaul) — Ris 1.
Cs — 5 piits 11² — Trt 57.
Ct — 5 tukub 5 tukub 8² (tuu p., too p.) 11³ (laks) — SJn 1.
Cu₁ — 5 lits 5 lits 8² — Rap 4.
Cu₂ — 5 lits 5 lits 8² Punu, punu! Küit, küit! Vaka! vaka! Psüit, psüit — Vig 2.
Cv — 5² — Trm 3.

D — Kiri-Küüt (1) (~ Kiri-Kiut); Punu-Laik; Päits-Lauk; vaole (3); käi vagu; astu; teole; tüdruk (5): laisk (6); laisk tüdruk (7); tüdruk lits; laiska poissi; too piits (8); kus

⁵) Selle teisendi on avaldanud M. J. Eisen Eesti vana usk, lk. 265.

⁶) Motiiv, mis esineb ka pääsukeselaulu-tähendites.

piits; too vits; anna valu; tsäh (10); plaks (11); sahk; krööť; krööť — tille; tiu; sahk katki, põld hea; öö olli muidugi pikk, öö pikk (12).

Da — 1² 3² 8² 11² — VMr 3, Vig 1 (vagu), Hls 2.

De — 1² 3² (vagu) 8² astu, astu, sahk katki sahk katki, põld hea põld hea — Tor 2.

Dc₁ — 1² 3² 5² 8² mts³ — PJg 2, Tõs 3 (kiri kiut; vakku; ptsi).

Dc₂ — 1² 3² (vakku) — PJg 3.

Dd — 1² 3² 6² 8² 11² — Trm 2.

De — 1² 3² laiska poissi 5² 8² 11³ 12 trr... — Rõu 8.

Df — 1² 6² 5² 8² 12³ — Hel 2.

Dg — 1² (Kirjak küüt) 5² 8² 11² 3² — Hlj 1.

Dh — 1² 8² 5² 6² 11³ — Tür 2.

Di — 1² 8² 11³ (laks) — Poolamaa (< Trv) 1.

Dj — 1² päits-lauk, päits-lauk 5 8² (piitsa) 11⁴ (laks) —

Dk — 1 Käi vagu. Kus piits, kus piits 11³ — Saa 1.

Di — 1² (Kiri, Küüt) sahk, sahk 8² 11² (laks) — Hel 1.

Dm — 1² Punu Laik, Punu Laik 8² anna valu, anna valu 11³ (laks) — KJn 1.

Dn — 1² teole teole 6² 8² 11² — Trt 74, 75.

Do — 1² tiu tiu — Kod 4.

Dp — 1² — Trt 67.

Dq — 1² (Kiri küüti) 8² 10³ (tsähv) — X 2.

Dr — 1 käi vagu öö olli muidugi pikk 5 8 no, noh sahk, sahk — Vln 1.

Ds — 1² (kiri kiut) Punu päits! 3³ (vagu) 5 lits 5 lits! 8² 12¹ (laks) Vana tüdrik, vanatüdrik, Kus so vammus, kus so vammus? 6 lits 6 lits, Must särk, must särk, silk-solk, solk-solk — Tõs 1.

Dt — 1² (kirju kiut) 3² (vakku) — PJg 1.

Du₁ — 1 (kiut kirjo) 3² (vakko) 5 (tedrek) lits, too vits [+ peoleo laul] — Mih 1, Kse 2.

Du₂ — Kiut, kiut, kiut, kirju, kirju, kirju 8² — Kse 1, Trt 54.

Dv — Kiut, kiut, kiut 3² (vakku) 8 (-piitsa) 5 lits — Trt 53.

Dw — 1² (Kiri kiut) 3² 6² 5² 8² 11² — Ote 4 (-kiri kütt; tütruk; -piitsk), Röp 1 (kirriv; vaolõ).

Dx — 1² (Kiri kius) 6 7 8² (tuu piitsk) 11² — Rõu 3.

Dy — 1 (Kiviv kiut) Päits lauk 8 (tuu piitsk) — krööt, krööt — tille — Rõu 1, 4.

Dz — 1² (Kiri kiut), Päits lauk, päits lauk 5 (tütrik) maka 5 (tütrik) maka 8² (— piitsk) — Võ 1.

Ea — 8² Kuit-päits! Kuit-päits — Pee 2.

Eb — Kuits, päits! Kuits, päits 5 8 5 8 särrr — Sim 1.

Fa — Kuit, kuit, Lauk, lauk 3² (vakku) 8² 10³ (säuh) — Trt 41, vt. ka. Ksi 2.

Fb — Kuit, kuit, lauk, lauk, kus piits, kus piits 5 tiule, 5 tiule — Amb (< Ann) 3.

Fc — Kuit, kuit, kuit, lauk, lauk, lauk 8² — Mär 2.

G — Sur häbbi, sur hebbi Kiri kiut, kirri-kiut. Ja peits lauk, peits lauk 5 (tütrik) makka 5 (tütrik) makka 8² Häbbi sajo telle, et ta magga — Urv 1.

Ha — Pugu kuit, pugu kuit! 3² (vaule) Kirju kuit, kirju kuit 3² (vaule) 7² 8² anna piitsa, anna piitsa — Tor 1 [+ selectus], 3.

Hb — Pugu kuit! pugu kuit 3⁴ (vakku) 5² (tütruk) 8² 5 (tütruk) lits 5 (tütruk) lits — Kul 2.

He — Pugu kuit, pugu kuit, Kalla vagu 5 too vitsa 5 too vitsa! Käi otse vau pääl — Vän (< Pst) 2.

Hd — Pois pois 6² Pugu kuit Pugu kuit, ragat ragat, 8² 5² 6² — Vän 1.

I — Keikuit keiu kirju 3² (vakku) prr 5² 8² Löö kuit ptrr — LNg 1.

Ka — 2 (Must, Kuit) Lamma 3 — Kalla 3 Must, must, must!! 12³ vakk, vakk, vakk, vakk! — Piits, piits, piids! 12⁴ (plak³ plakt¹) — As 1.

Kb — 2 3 (vaolõ) nõ! 3² (vaolõ) 5² (tütrik) 8² (too piitsk, tu piits) 3² (vaolõ) 11 — Võn 1.

Kc — 2² Suur pikk tüdruk, suur pikk tüdruk 5 6 5 6 11² (laks) — Nis 2.

La — 8² 11² 1² 4² 7² kus piits, kus piits 11² — Hää 1.

Lb — 8² 11² 7² — Trt 52.

Lc — 8² 11² (laks) — Iis 1.

Ld — 8 5 6² 8² — Trt 78.

Le — 8³ (tuo —) 1³ ses'-ses', ses-ses' -ses' -sas' (või) seisa', seisa' seia'! — SJn 2.

Lf — 8 siia 8 siia 7² 8 ometi siia — Trt 56.

Lg — 8² — Tln 7, Kod 2.

Ma — 3² pois laisk, pois laisk 5 8 11³ — Tor 5, 6.

N — Halb poiss, halb poiss 8² 11² — Trt 3.

O — 5 (tudrik) lits 5 (tüdrik) lits. Must särk, must särk 5 6 5 6 [+ peoleo laul] — Tõs 4.

P — 5 (tütrik) tukub 5 (tütrik) tukub 8² (tuu —) 11³ (laks) — Tln 1.

Q — Ole virk, ole virk 7² 11² — Trv 3⁷).

R — [Peoleo laul +] Kännimees, kännimees 8² 11³ (laks) kärrr . . . Pil 1, 2.

S — 6² kass — Vai 2.

T — Võtsin tüdruku, oli laisk, läksin poodi ostsin piitsa, ajasin taga, tsäh, tsah, andsin piitsaga plaks plaks — Vai 1.

5. Elementide analüüs.

Kuigi, jälginud üksikuid kombinatsioone, võisime üha veenduda, et need on enamasti juhusliku kokkusattumise tulemus, võib teiselt poolt ometi ka näha, et ühed elemendid on omavahel kindlmini seotud kui teised, kuna rännakul, eriti võõrale alale, lödveneb side nende vahel ja sünnib muutus: üks element tõrjutakse välja, teine astub asemele. Mõnikord liitub ka täiesti uus element ja saab omakorda kaunis üldiseks. Siirdumegi nüüd vaatlema üksikuid elemente.

Kiri-Küüt (1). Esineb järgmistes trükitud teisendites: Veske 6 (Kiri küit), Eisen 7 (kiriküüt), Lüll 12 (Kiriküüt), Saarest 13, Eisen 14 (kiri, küüt), ja „Järvamaa“ 19.

Suulises traditsioonis see on levinud pea üle maa, kuigi enam Lääne- ja Lõuna-Eestis: Jõh 2, Rak 3, VMr 3, Amb 4, 8, 9, 10; Tln 3, 8, 9, Juu 1, Rap 3; Kul 1, Vig 1, 3, Kse 4, Rid 1, Hps 1;

⁷) Trükitud M. J. Eisen Eesti vana usk, Tartus 1927, lk. 265.

Kre 1, PJg 2, 3, Tor 2, 4, Hää 1, Saa 1, Hls 2, Hel 1, 2, Trv 2, Pai 1, Vln 1, KJn 1, Plt 4; Pal 11, 14, Trm 1, 2, Kod 4, Trt 21, 25, 50, 67, 74, 75, Kam 1, Puh 1, Rõu 8, Pts 1, As 2, X 2.

Selle paralleelvormid: Kirju küüt — Iloli 18 < Tori. Ris 1, Tor 1, KJn 4. — Kirju kiut — PJg 1. — Kiut kirjo — Mih 1, Kse 1. — Kiut, kiut, kiut, kirju, kirju, kirju — Kse 1, Trt 53, 54⁸⁾. — Kirjak küüt — Hlj 1. — Küüt — Rak 2, Mär 1, Mar 1. — Kiri kiut — Tander 10, Tõs 1, 3, Rõu 3, Röp 1. Samuti ka juba moonutatud: Kiri kuit, kirikütt. — Ote 4. — Kiri küüti — X 2. — Keiküüt keiukirju. — LNg 1. Hiljem näib olevat lisandunud endistele veel uusi elemente: Kiri kiut! Päits-lauk! — Wiedemann 5. Käsikirjades: Urv 1, Rõu 1, 4, Võ 1. — Küit(s)-päits — Sim 1, Pee 2. — Küüt-Must Neus 2, Saareste 13. Käsik.: Nis 2, Võn 1, X 1. — Must, Küüt — Wiedemann 3, „Valguse lisaleht“ 8. Käsik.: Koe 1, 2, Jür 1, As 1. — Punu, punu, Küit, kuit — Vig 2. — Astu punu — Kasuline ABD-raamat 9. — Punu Päits — Tõs 1. — Punu Laik — KJn 1. — Päits — Lauk — Trv 2. — Pugu küüt — Kul 2, Tor 1, 3, Vän 1, Vän (< Pai) 2. Küit, kuit, lauk, lauk — Amb 3, Mär 2, Trt 41; Küütlauk — VMr 1.

Nagu selgub, on siin sulanud kokku künnihärgade nimed: Kirju (~ Kiri), Kirjak ja Küüt või lääne-eestiline Kiut. See element on oma levimisel muutunud mõnelpool juba täitsa arusaamatuks ja näiliselt rahva mäluski ununenud selle esialgne tähendus, nii et seda võetakse lihtsalt kui onomatopoeetilist sõna. Läänemaal, osalt Pärnu- ja Viljandimaalgi kutsutakse ööbikut selle järele kiriküüt või kirikiut. A. Saareste Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes lhk. 89 annab ööbiku nimede kohta järgmise nomenklatuuri: „1. põhjapool õbik g. õbikku ~ õbik ~ üübik ~ (Rid) övik jne.; 2. edelas künnilind; 3. edelas ja kirdes kirigüüt ~ kirikiutto jne.; 4. lõunas, kagus, osalt kirdeski j. m. sisä ~ sisask g. sisaski ~ sisokkaine jne.; 5. paiguti eP-s ärialind; 6. paiguti e-Ps õitselind; 7. Wied. Wb. sol'k g. sol'gi (d).“ Ka kaart lk. 90 samas.

Mõnikord on mõiste siingi muutunud ebamääraseks ja tervet nime tõlgitsetakse künnihärja (pro härgade) nimena: „Ööpiku laul

⁸⁾ Mitmesugused andmed lasevad oletada, et tekst on pärit Karusest.

äratanud üles hommikul tööle enne koitu. Kiriküüt — olla künnihärg. Ööpik laulnud enne koitu tööle ja öhtul unele...“ (M. Lüll erakirjas nende ridade kirjutajale). Selle kõrvale, mõnikord otse selle asemele, on tunginud ka K ü ü t - M u s t, P u n u - P ä i t s; mõned nimed võivad tähendada ka hobust, eriti L a u k, kuid hilisematenä need omavad siin ainult juhusliku tähenduse.

Kuna see element on nii hästi kodunenud Lääne-Eestis, peaksime otsima siit ka selle kodu, isegi sünnipaika, kust see siis on tun-

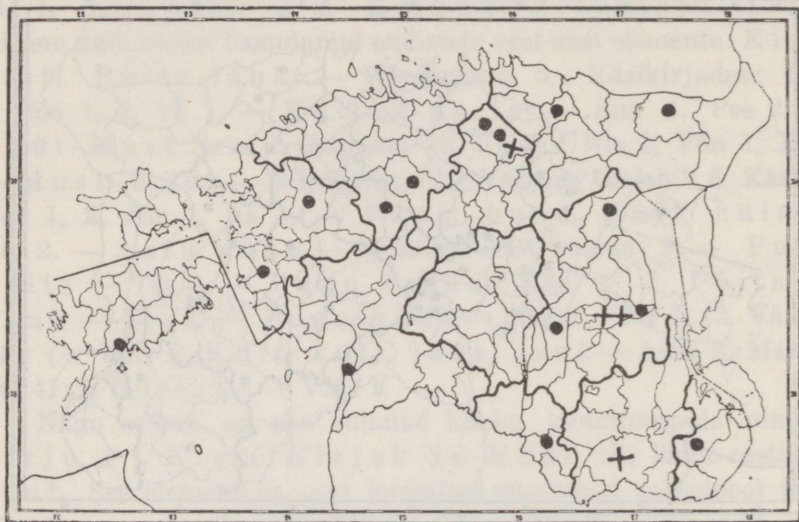
Vaale, vakku 3. Kaardil puudub As 1, X 1.

ginud pea üle maa, hiljem võõrana, mõnes paigas taganedes tuttavamate nimede, osalt hilisemal ajal ka ööbiku eest.

Vaale, vakku (3) on kodunenud hästi Lääne- ja Pärnumaal, tunginud siit ka kaugele. Trükitud tekstides: Vaale — Neus 2, Veske 6, Eisen 7, Lüll 12, Saareste 13, Järvamaa 19; v a g u — Ilolo 18 < Tori.

Käsi kirjalistes: Hlj 1, Rak 2, VMr 3, Amb 4, Koe 1, 2, Ris 1, Kul 2, Vig 1, 3, Mih 1, Kse 2, Mar 1, Rid 1, Hps 1, LNg 1, Käi 1, Tõs 1, 3, PJg 1, 2, 3, Tor 1—6, Hls 2, Vln 1, KJn 4, Pal (< Trt) 14, Trm 2, Trt 21, 41, 50, 53, Võn 1, Ote 4, Rõu 8, Röp 1, Tt 1. — Kalla v a g u — Vän (< Pai) 2. — Käi otse v a u p ä ä l — Vän (< Pai) 2.

Eelmist elementi võib samuti pidada lääne-eestiliseks, kuid selle asemele on tunginud Viru-, Järva-, Harju- ja osalt ka Võrumaal — ühe-sõnaga idapool tööle (4), mille tekkimiskohta tuleb otsida igatahes mujalt kui Läänemaalt: Jõh 1, Rak 3, Amb 8, 9, Tln 3, 8, Juu 1, Rap 3, Kul 1, Kse 4, Kre 1, Hää 1, Pal 11, Trm 1, Trt 25, Puh 1. Krl 2, Pts 1. Idast on see element tunginud hiljem ka Lääne- ja Saaremaale asendama endist — vaole (3). Mõnel-pool esineb — vaole (3) asemel ka teole — Amb (< Ann) 3, Trt 74, 75, Rõu 7.

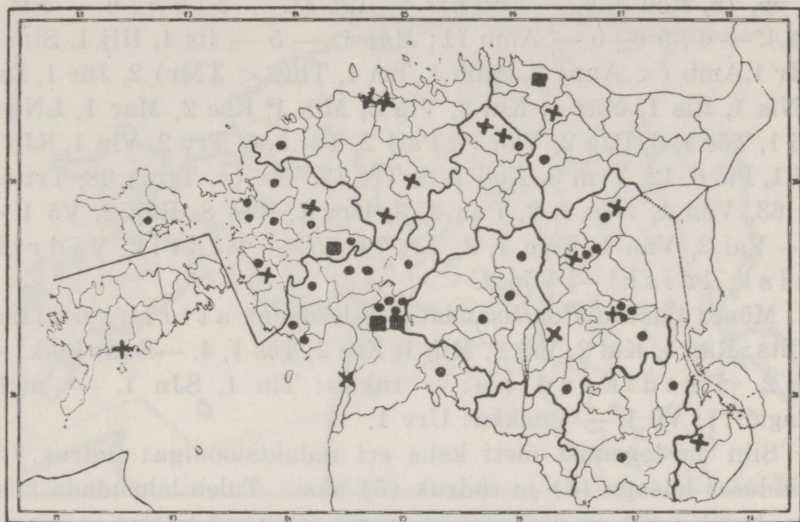

● — tööle 4. Kaardil puudub Tln 3, 8, Pal 11. — + — teole.

Nende kolme elemendi vahetõlge selgitades ilmneb peagi, et vaole (3) on algupärasem, kuna see omab kindlama ala: on püsinud kindlamini edelapoolses Eestis eriti koos eelmisega — Kiri-Küüt (1). Seda asendati idapool sõnaga teole. Vanem üleskirjutus sellest leidub 1889 a. Kuna see sõna sai hiljem teoorjuse kadumisega ebamoodsaks, nooremale põlvele otse arusaamatuks, asendati mõistetavamaga tööle. Kõik elementi tööle sisaldavad tekstid on pärit väga hilisest ajast, pärast 1920. Vaole sõna algupärasust näib õigustavat ka asjaolu, et see on käesolevas tekstis täpsem ja loomulikum kui tööle või isegi teole. Vanem tekst, milles leidub juba sõna vagu („...käi vagu“) on pärit 1876. aastast (EKS 4° 3, 116/117 (2) < Saarde, Kilingi). „Vagu“ esineb veel järgmistes juhuslikkudes ühendustes: Käi

vagu — Saa 1, Vln 1. — Kalla vagu [ja] käi otse vau pääl — Vän (< Pai) 2. Moonutatud: vaka, vaka, vaka — Vig 2, ja vak k, vak k — As 1.

1 ja 3 on elemendid, mis liiguvad enamasti ikka koos, kuna need juba sisultki kokku kuuluvad. Illustreerigu nende vahetõrgete kaart, kuhu on märgitud $1 + 3$ ($3 + 1$), selle juurde arva-tes ka $2 + 3$, teiselt poolt $1 + 4$ ($4 + 1$) ja 3 üksi, muidugi juhtu-des, kus see ei liitu kategooriliselt ühegi teise elemendiga:

● — Kiriküüt vaole 1 3 ($3 + 1$). Siia arvatud ka Küt-Must vaole ($2 + 3$). Kaardil puudub As 1, X 1. — + — Kiriküüt tööle 1 4 ($4 + 1$). — ■ — vaole 3.

Laisk tüdruk (7) esinemine on palju keerulisem. Nimetatud element koosneb kahest komponendist 6 ja 5, kuid et see käsikirjalistes teisendites esineb sageli nii kindlas ühenduses, märgitakse see siin nõnda. Edaspidises arutluses tuleb aga vaadata eraldi mõlemat komponenti.

Trükitud variandid: Fählmann 1, Eisen 7, Tander 10, Tamman ja Rull 11, Eisen 16, „Järvamaa“ 19. — 6² 5² [laisk, laisk, tüdruk, tüdruk]: Neus 2, Veske 6 [b], Kasuline ABD-raamat 9. — 5² 6² [tüdruk, tüdruk, laisk, laisk] Veske 6 [a]. — 5 [tüdruk]: Wiedemann 3—5, „Valguse lisa-leht“ 8, Eisen 14, 15. — Poiss, poiss — laisk, laisk — „Iloli“ 18. Suuline traditsioon: 7 : Nrv 1, Jõh 1, 2, Iis 1, 2, 5,

Rak 2, 3, VMr 2, Amb 8, 9, 10, Pde 1, Tln 3, 8, Juu 1, Rap 3, Kul 1, Vig 3, Kse 4, Rid 1, Hps 1, Emm 1, Kre 1. Tõs 2, Tor 4, Hää 1, Saa 2, 4, Trv 3, SJn 4, KJn 4, Lai 1, 2, Pal 1, Pal (< Äks) 3, Pal 4, (< Lai) 5, Pal 7 — 11, 13, Pal (< Trt) 14, Trt 1, 2, 4, 5, 8, 11, Trt (< Puh) 14, Trt 21 — 29, 31, Trt (< Lai) 36, 38—40, 42—44, 52, Trt Pal 66, Trt 80, Kam 1, Puh 1, Krl 2, Rõu 2, 7, Pts 1. — 6+5 — Hel 2, Plt 4, Trt 45, 79, Ote 4, Röp 1, — 6⁽²⁾ 5⁽²⁾ — Amb 11, Tür 2, Vän 1, Saa 3, Plt 1, 2, Pal 2, Trt (< Äks) 32, Trt 50, 56, 78, Rõu 5, 6. — (5+6)² — Trt 81. — 5+6 5+6 — Nis 2, Tõs 4. — 6+5 6+5 — Amb 11; Mar 1. — 5 — Iis 4, Hlj 1, Sim 1, VMr 1, Amb (< Ann) 3, Amb 4, Tln 1, Tln (< TMr) 2, Jür 1, Rap 4, Nis 1, Ris 1, Mär 1, Kul 2, Vig 2, Mih 1, Kse 2, Mar 1, LNg 1, Käi 1, Tõs 1, 3, PJg 2, Vän (< Pai) 2, Tor 5, 6, Trv 2, Vln 1, SJn 1, Ksi 1, Pal 6, 12, Trm 3, Kod 1, 3, Trt 17, Trt (< Trm) 38, Trt 53, 57, 63, Vön 1, Nõo 1, 2, Puh 2, 3, Urv 1, Rõu 8, Röp 2, Vö 1. — 6 — Vai 2, Vän 1, Trm 1, 2, Trt 74, 75. — Vidrik, Vidrik! Laisk, laisk! — Vön 3.

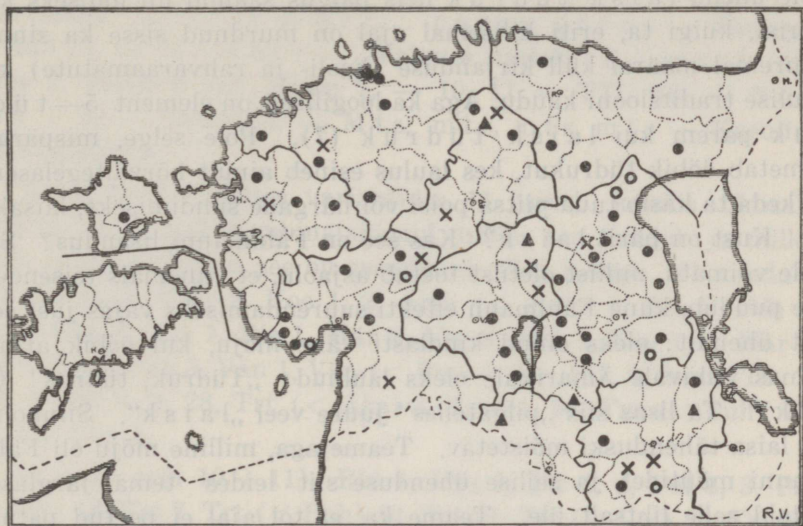
Mõnes teisendis on lisandatud 5-le uuena attribuu dina: — lits: Rap 4, Kul 2, Vig 2, Mih 1, Kse 2, Tõs 1, 4. — Suur pikk —: Nis 2. Predikaadina: — tukub: Tln 1, SJn 1. — -maka [magab?]: Vö 1. — -makka: Urv 1.

Siin on tegemist õieti kahe eri redaktsiooniga: tüdruk (5) ühenduses laisaga (6) ja tüdruk (5) üksi. Tuleb lahendada küsimus, kumb neist on algupärane, kumb tekkinud hiljem ja saanud lokaalredaktsiooniks. Levimisala silmitsedes selgub aga, et niihästi üks kui teine on paiskunud üle terve maa, selle vahega, et 7 (= 6 + 5) esineb sagedamini Viru-, Harju- ja Tartumaal,⁹⁾ kuna aga 5 on sagedasem Lääne- ja Pärnumaal ja arvatavasti säält tunginudki mujale. Järelduste tegemiseks tuleb võrrelda tekstide vanust. Laisk tüdruk esines juba Fählmanni katkes. Tahaks uskuda, et Fählmann tundis sama laulukest ka täielikumalt, kuid avaldas ainult niipalju, kui see oli tarvilik ta müüdi idüllil saavutamiseks. Ka mõni aasta hiljem Neusi avaldatud palju täielikumas tekstis sisaldub sõna laisk, kuna see aga Wiedemannil puudub ja uuesti avaldatakse Veske poolt (1879).

⁹⁾ Õieti küll Tartu linnas, kust lõviosa üleskirjutusi on õpilasilt, kes seda kindlasti tunnevad enamasti kirjanduse kaudu (Veske, Raud), kuid enamikus mälestuse järele üles kirjutatud, on nad ometi nii erinevad kirjan-
duslikest teisenditest, et neid raske on ehtsaist lahutada.

Siit päale muutub sama elemendi (6) avaldamine trükitekstides sagedamaks.

Käsitähtkirjalistes variantides leidub ühendit laisk tüdruk (7) küll võrdlemisi palju; kõik need variandid on enamasti pärit päale 1920. aastat ja sisalduvad kas prof. Andersoni lastelaulude kogus või prof. Eiseni ankeetvastustes Tartu koolidest a. 1930. Ometi leiame, „laiska“ ka vanemais üleskirjutistes, nii 1893. a.

X — tüdruk (2) laisk (2) (5(2) 6(2)). Kaardil puudub Trt 2, 32, 50, 78, 81. — ▲ — laisk(2) tüdruk(2) (6(2) 5(2)). Kaardil puudub Trt 1, 4, 5, 8, 9, 11, 14, 21—23, 26—29, 31, 36, 38—40, 42—45, 52, 56, 58, 66, 79, 80. — ● — tüdruk (2) (5(2)). Kaardil puudub Trt 17, 57; Võ 1; X 1. — ○ — laisk (6(2)).

Tõstamaalt pärit olevas tekstis esineb: tüdrik laisk istub pajulepiku vilus¹⁰⁾ (E 4015). Sama element leidub ka Rõu 5, J. Gutvesi teisendis, kuid pole ime: J. Gutves, keda tunneme rahvaluule ümberloojana ja silujana, võis temale juba kirjanduse kaudu tuntud elemendi siingi sisse poetada. Ka Vän 1 a. 1894 (H II 47, 692(3)) ja Rõu 6 a. 1896 (EÜS VII 38(1)). Trv 3, milles äratatakse laiska tüdrukut lehma lüpsma, kuulub tolle laulu eri redaktsiooni hulka, millest kõneleme hiljem.

Sellevastu leidub 50 teisendit, milles esineb tüdruk (5),

¹⁰⁾ „Istub paju lepiku vilus“ on pärit peoleolaulu-tähendist.

kirjutatud üles tervelt 21 enne 1917. Vanem neist EKS kogus 1897, kuid enamik 1882—1896. Olgu seegi kriteeriumiks tüdruk u tunnistamisel algupärasemaks, kusjuures „laisk“ liitus võõrsil „tüdrukuga“ ja nõnda ühinenud tungis ka nendele aladele, mida tahaks pidada laulukese sünni- ja lähtekohaks, s. o. Lääne-Eestisse. Tuleb arvesse ka asjaolu, et Läänemaa on praegu veel võrdlemisi vähe uuritud ja sedagi alles hilisemal ajal. Kuni senini pole ühend laisk tüdruk neis paigus saanud nii üldiseks kui mujal, kuigi ta, eriti hilisemal ajal on murdnud sisse ka sinna, suuremal määral küll kirjanduse (kooli- ja rahvaraamatute) kui suulise traditsiooni kaudu. Aga ka loogiliselt on element 5—tüdruk parem kui laisk tüdruk (7). Pole selge, mispärast nimetab ööbik tüdrukut, kes laulus esineb ainult kõrvaltegelasena ja keda ta käsib tuua piitsa poisi või härgade sundimiseks, laiskaks.

Kust on pärit laisk? Kas see on Fählmanni lisandus? See pole võimatu, millist oletust toetab asjaolu, et vanemais teiseis see puudub, kuna Fählmann efekti suurendamiseks vajas just sellist ühendit: oleks olnud kindlasti vähe mõju, kui ööbik armu-uimas viibivale Ämarikule oleks laulnud: „Tüdruk, tüdruk! Ööpikk!“ Ta lisas siis „pilgatelles“ juure veel „laisk“. Siinkohal on laisa tähenduski mõistetav. Teame aga, milline mõju oli Fählmanni müütidel, ja sellise ühenduse siit leides tema järglased võtsid selle lihtsalt üle. Teame ka, et tol ajal ei peetud patuks rahvapäraseid aineid vähe suurpärastada, neid oma maitsele vastavalt ilustades. Äärmine pieteet teksti absoluutse täpsuse vastu oli siis muidugi tundmata. Kirjanduse kaudu võis see tungida ka rahva suulisse traditsiooni ja sulada siin kokku vastava elemendiga uueks. Igatahes on see ainult oletus, mida ei saa praeguste andmetega kinnitada. Võib olla ka, et see on pärit ühest teisest eelpool nimetatud kängujäänud ööbiku laulu redaktsioonist, milles ta äratav laisklevat (al. magavat) tüdrukut lehma lüpsma?

Too piits (8) esineb üldiselt igalpool. Puudub järgmistes tihti rudimentaarsetes teisendites: Vai 2, Koe 1, 2, Nis 2, Kul 2, Vig 3, Tõs 2, 4, PJg 1, 3, Saa 4, Trv 3, Pst 1, Trm 1, Kod 4, Trt 6, 7, 9, Trt (< Puh) 77, As 1.

Too piits (8) on asendatud: Anna piits — Trt 81. — Kos piits — Saa 1, Või 3. — Too vits — Mih 1, Või (< Pai) 2, Trt 29. — Too vett — VMr 1, Kod 1, ja moonutatud onomatopoeetiliseks sõnaks: Korbiits — Trm 4.

Päris onomatopoeetiline element, mis ühtlasi peab jäljendama piitsa plaksutust, kui ka veolooma-ergutavat häälistsust on tavalisti **plaks** (11), murdeti laks. Kuigi see on kaunis üldine ja esineb juba üsna vanades tekstides, on see ometi asendatud õige mitme muu hääli imiteeriva sõnaga või on nendega lisandatud.

Kirjanduslikes teisendites esinevad järgmised onomatopoeetilised elemendid: **plaks** (11) — Veske 6 (b); Lüll 12, Eisen 15, 16, „Järvamaa“ 19. — **11 + prr...** paras, paras — Tamman ja Rull 11. — **11 + kärr** — „Valguse lisaleht“ 8. — **tsäh** (10) Neus 2, Veske 6 (a), Eisen 7, — 10, 11 — TTG 16. — **Noh, noh + 10** — Eisen 14. — **Mts, mts, mts, mts** — Kasuline ABD-raamat 9.

Kuna käsikirjalistes variantides 11 esineb kaunis üldiselt, anname siin ainult kombinatsioonid, milles see puudub ja milles liitub ja lõpuks milles see on asendatud mõne muuga. 11 puudub: Vai 2, Rak 2, VMr 2, Koe 1, 2, Amb (< Ann) 3, Pee 2, Pde 1, Tln 7, Rap 4, Nis 1, Ris 1, Mär 2, Vig 3, Mih 1, Kse 1, 2, Mar 1, Käi 1, Tõs 4, PJg 3, Vän 1, Vän (< Pst) 2, Tor 1, 2, 3, Saa 4, Trv 3, Trm 4, Trt 6, 9, 28, Trt (< Äks) 3, Trt 54, 56, Trt (< Puh) 77, Trt 78, Urv 1.

11 + 10 (või 10 + 11): Rid 1, Hps 1, Plt 1, 4, Pal 1, 3, Pal (< Trt) 14, Trt 7, Trt (< Puh) 14, Trt 29, Trt (< Lai) 36, Trt 40, Trt (< Pal) 66, Trt 79, 80, Vön 3, Rõu 2, 5. — **11 + par — paras** — Trt (< Trm) 38. — **11 + paras** — Kod 3. — **11 + silk-solk** — Tõs 1. — **11 + trr** 10 — Rõu 7.

11 on asendatud: 10 — Nrv 1, Pal (< Lai) 5, Pal 7—10, Kam 1, Puh 1, 2, Rõu 3, Röp 1, X 1, 2. — **Karplaks küüt** — Mär 1, Röp 2. — **Pljak** — Plt 2. — **Psüit, psüit** — Vig 2. — **Prr** — LNg 1. — **Trr** — Rõu 8. — **Särr** — Iis 4, Sim 1. — **Sirr, tsärr, tsirr** — Äks 1, Trt 45. — **Mts** — Tõs 3, PJg 2. — **Tsiu tsau** — Pal (< Äks) 3. — **Tiu tiu** — Kod. 4. — **Pane pihta** — Nõo 2. — **Pane pida, tsäu tsäu** — Kod 1. — **seisa, seisa, seisa** — SJn 2. — **Krõöt** — krõöt, tille — Rõu 1, 4. — **Sopp, sopp, sopp** — VMr 1.

Kuna eeloleva, onomatopoeetilise elemendi, esinemine on üldse kaunis mitmekesine, on ka kaunis raske määrata, milline neist õieti kuulus algkujusse; kuid **plaks** (11), üldisuse tõttu ja ka seepärast, et see on kõige loomulikum ja üldiselt kõige tarvi-

tatum piitsa hääle jäljendamine, tuleb ometi mõelda algupärasemaks.

Öö pikk või ööbik (12). Vaatamata, et Fählmann ja hiljem teisedki autorid toovad selle elemendi laulu, näib selle kuulumine algkujusse ometi kahtlasena. Seda elementi on tahetud tembeldata onomatopoeetiliseks ja päritolevaks vaatlusalusest ööbikulaulutähendist. F ä h l m a n n g i tähendab sinnapoole, et ööbiku nimi põlvneb vastava laulu jäljendamisest, näiteks Verhandl. d. GEG I 3 (1844) lk. 86 alamärkuses, tõlkides ööbikulaulu katkendit: „Säumiges Mädchen! Die Nacht wird zu lang.“ Öpik: Nachtigall, eigentlich: die Nacht lang.“ Lähemalt ööbiku nime algupära kohta annab seletuse A. S a a r e s t e Leksikaalseist vahekorradest eesti murretes lk. 89 ja 91: „Sõna õbik esimene komponent on arvatavasti ô 'Nacht', vrd. ka tüüp [6] õitselinð (< *õitselinð) ja saks. Nachtigall, müs. nahtigala, seega siis 'öölaulja'. Teiseks osaks on õige üldiselt arvatud pik g. pikkä, mida toetaks Gös. (lk. 305) õhpitč. Selle vastu võiks aga kõnelda asjaolu, et ka pitk g. pitkà (~ g. pitkä)-aladel, näit Alut, Hm, Srm, Muh, LNg, esinevad kujud õbik, õbik jne. (mitte aga *-pitk, *-bitk), ja et sõna tüvi on u-lõpuline õbikku-). Tuleb muidugi siinjuures mõondada, et liitsõnus järelkomponent foneetiliselt sagedasti teisiti areneb kui sama sõna üksikult, et temas häälikud eriliselt kalduvad redutseeruma ja assimileeruma; tüve -u-vokaali võib aga seletada u-tüveliste (kiriku-, vitsiku-) kategooriasse siirdumisega. Häälik B on liitsõna teise lüli algul, vokalide vahele sattudes, täiesti mõistetav (vrd. kattuse aribud = haripuud, äriabed ~ äriabäd 'ristikhein' jne.). Rid õvik sõnas on v vist seletatav taotleva analoogiaga, sest tähendatud murdes esineb veel paljuis sõnus v > B, näit. kõbà kibì, kõbèr, kuib, väràb, terbe, vär'bima, mis hääldamisest aga kõnelejaskond, ühiskeelee mõjul, püüab vabaneda. Kõige võimalikum on aga, et terve kujundus on algupäralt puhtonomapoeetne (< õ-pik?), kus aga rahvaetümoloogia hiljem on osalt ka arendavalt kaasa mõjunud, nõnda vist ka nimetuses kiriküt ~ kirigüt ~ kirigüt jne“.

Teisel arvamisel on aga J. M ä g i s t e teoses „oi-, ei- -deminutiivid läänemeresoome keelis“, lk. 101. „Võimatu pole ka, et eestis on kõnesoleva deminutiivsn. jälgi, nimelt linnunimes öpik g. öpiku 'Nachtigall', MMg öppik, sn. levinemisest ja e. murdekujudest vt.

Saareste' LVK I 89—90 (säälsamas tema järgosa identintseeritud küll e. pikk, pitk, sm. pitkä 'lang' sõnaga või peetud onomatopoeetseks). Tähelepanu väärib aga Ahrens'i EGr.² 100 antud selectus „ööpik Nachtigall von öö Nacht und F. pikku klein (bei Vogelnamen gebräuchlich)“, nõnda et eelöeldust välja minnes *ō-pikkoi algkujuna on vägagi mõeldav (Saareste'l ms. Vaiv. üöpikko -o-line, vrd. lk. 37); semasioloogiliselt vrd. jällegi lk. 29 e. tillu, väike' ~ till linnunimena“.

Kui nüüd J. Mägiste seletust pidada õigeks, võib ka ööbiku nime pidada vanemaks kui eeltoodud laul. Ka A. Saareste eelnimetatud teoses lk. 91 väidab ööbiku nime vanemaks, kuigi mitte algsoomeni ulatuvaks.

Tähelepanu väärib aga asjaolu, et käsikirjalistes teisendites tuleb ette ööbiku nimetamine lauluelemendina just neil aladel, kus ka ööbiku nimi on tuntud. Võrdluseks vt. S a a r e s t e Leks. vahek. e. murretes lk. 90 (kaart). Ajajooksul on see küll murdnud sisse ka teistele aladele, kas suuliselt või ka kirjanduse kaudu. Lisaks ka see, et seda elementi sisaldavad tekstid on pärit hilisemast ajast, aitab tõendada, et nimetatud element on tulnud juure alles hiljem.

Teised elemendid on kõik juhuslikud, ega tule siin eraldi enam vaatlusele.

6. Kokkuvõte.

Lõppkokkuvõttena — k i r i k ü ü t levimisala on täiesti kokkulangev alaga, kus tuntakse seda nime ööbiku nimena, s. o. Lääne-Eestis. Samuti lääne-eestiline on v a o l e, olles ühtlasi ka algupärasemaks t e o l e ja t ö ö l e kõrval. Ka võisime veenduda, et t ü d r u k üksikuna esinedes on olnud algupärasem laulu üheks elemendiks. Kuid sellele on hiljem lisandunud esijoones l a i s k ja sulanud sellega koguni ühiseks elemendiks. Selle kõrval on ta saanud teisigi lisandusi. T o o p i i t s esineb pea igalpool, samuti onomatopoeetiline element p l a k s, mis mõlemad näisid kuuluvat laulu algkujusse. Ö ö b i k aga, mis küll nii laialt on tunginud suulisse traditsiooni, on ometi algkujust puudunud. Ööbiku hilisemat juurdetulekut on kergendanud ka asjaolu, et see kõlaliselt lähedalt langeb kokku ööbiku hääle jäljendamisega.

Püüdes liita nüüd algupäraseid elemente, saame motiivi, mis moodustabki kogu laulu. Nii kujutaksime seda ta algkujus:

**Kiri-Küüt (~ Kiri-Kiut), Kiri-Küüt,
Vaole, vaole!
Tüdruk, tüdruk,
Too piits, too piits —
Plaks, plaks!**

See on ööbikulaulutähendi ainus algredaktsioon eesti rahva-
luules. Rahva tähelepanek, et ööbik lõpetab laulu siis, kui peab
virguma tööle, on leidnud siin tüübilise kajastuse. Eesti ööbik ei
laula sentimentaalset armulaulu nagu seda naaberrahva läti oma-
dest näeme, vaid see liigub igapäevasemas ainevallas ja on kultuur-
ajaloolise pildinagi huvitav, eriti kui jälgida selle suurt kohane-
misvõimet uutele oludele.

Laulu tekkimiskohaks tuleb pidada Lääne-Eestit, tekkimisaeg
jääb aga määramatuks. Ometi võib arvata, et ta juba XIX sajandi
algusel oli täielikult olemas.

Eelmises ööbikulaulutähendis on veel väike eriarenemine. Vt.
E i s e n Eesti vana usk lk. 265:

„Ööbik ei ärata mitte üksi kündjaid tööle, vaid ka tüdrukuid
lehmi lüpsma, hüüdes: Tüdruk, tüdruk, kus lüpsik? Kus lüpsik?
Piitsa, piitsa, laks, laks, laks! Teine kord jälle: Ole virk, ole virk,
laisk tüdruk, öö pikk, öö pikk!“

Sama laulu leiame ka Wiedemannil lk. 295; nr. 4 ja 5. Viima-
ses hurjutatakse tüdrukut, et ta veel magab, küllap vist ikka see-
pärast, et ta ei tule lehma lüpsma. See on kõik, mis neist on trüki-
tud. Wiedemanni 5. teisend leidub väikese erivusega ka käsikirjas
(Urv 1), nagu leiduvad käsikirjas ka mõlemad Eiseni teoses trü-
kitud variandid (Trv 1, 3). Pääle nende leidub käsikirjas veel
üks, milles äratatakse tüdrukut Küütu lüpsma. See on ka kogu
materjal. Üles on need kirjutatud kõik enne aastat 1900. Lähe-
malt pole võimalik määratella tekkimisaega ega ka algkuju, kuna
teisendite vahesus ei luba kindlamini öelda, kas need on juhuslikud
sünnitised, või moodustavad mingi paralleeltüübi esitatud laulu
juurde, sest siingi esineb enamikus meile juba tuntud elemente.

7. Ööbiku laulu tekkelugusid.

Lauluga koos on kirjutatud üles rida tekkelugusid, mis kõne-
levad enamikus ööbiku laulu saamisest. Esitame nad siin:

1. Kui Vanataat lindudele laulu õpetanud, jäänud ööbik hiljaks; Vana-
taat käskinud inimestelt laulu õppida. Enne päikese tõusu kuulama minnes

kuulnud ööbik, kuidas sulane kahe härjaga kündma minnes öelnud: Kiri, küüt, käi vagu! Öö pikk! Tüdruk, too piits! Noh, noh, säh, säh! Seda sulase laulu kuuldes hakanud ööbik kohe järele laulma. Sest saadik äratatakse inimesi tööle ja teda hüütakse künnilinnukski.

Teisendi järele kuulnud ööbik jõulu-öösi inglite laulu; see laul jäänud talle meelde ja nüüd laulab ta kuuldud viise ikka edasi. — M. J. Eisen Eesti vana usk, lk. 265.

2. Vanataadi lauluande jagamise ajal jäänud Kiriküüt ja Sorlopp ilma lauluta, kelle üle neil suur kurvastus ja nõupidamine olnud kalli aga puuduva laulu pärast. Viimaks võtnud Kiriküüdi nõuandmise järele kindlasti ette: „heidame õhtu ühe oksa päale magama ja kes hommiku meist ennem ärkab ja missugust häält keegi kõige enne kuuleb, siis jäägu see meie edespidi seks lauluks. Nõnda ka sündinud. Ärkajatest olnud Kiriküüt hommiku kärmem üles tõusma ja just sel ajal kui teomes härgadega kündma hakanud, kust ta ka omale tutva nime ja selle järele laulu saanud; sest teomes, kui kündma hakanud, ütelnud härgadele: „Kiri, küüt! Kui vagu. Kus piits, kus piits! Plaks, plaks, plaks!“ Je see on nüüd ka Kiriküüdi laul.

Sorlopp puhanud saksa moodi kuni keskhommikuni. Teomehel olnud härjad juba lahti rakendatud, kus nad aega kusele hakata saanud ja sest tulnud tuttav hää soor, sorr, sorr. Sest saanud siis Sorlopp omale härja kusemise häälest laulu. — Mõlemad linnud on oma lepingut kuni meie päevini truiste täitnud, oma laulmise läbi sest ka omale nime saanud. — EKS 40 3, 116/7 < Saarde, Kilingi.

3. Kiriküüt ja Losu. (Ööpääsukene.)

Kui Vanataat lindudele laulusid õpetanud, jäenud Kiriküüt (Ööpik) ja Losu (Ööpääsukene) kaugeks Vanataadi juure tulema; sest kõik olnud juba omad viisid saanud ja ära läinud, kui kiriküüt ja losu vanataadi juure jõudnud. Vanataat olnud pahane nende viibimise üle ja ütlenud neile: „Et teie kaugeks olete jäenud, ei anna ma teile enam ühtegi viisi, vaid teie peate ise seda omale otsima. Minge nüüd oma kohale ära ja tõuske hommiku vara ülesse, mis häält teie siis juhtute kuulma, selle järgi hakake laulma.“ Pidanud kiriküüt ja losu sellega rahul olema ja ära minema, ilma et vanaisa neile laulu oleks õpetanud. Kiriküüt tõusnud ju enne päikese tõusu ülesse ja läinud välja, et midagi häält kuulda. Edasi lennates jõudnud ta välja ääre kenasse võsandikku; välja pääl olnud mingi sulane juba kahe härjaga kündmas. Härjad olnud aga vara hommiku alles unise moodulised; ei ole tahtnud heaste käia. Sulane olnud aga vink ja käre, kärkinud härjadega nii et mets vastu kõlanud: „Kiri, küüt; käi vagu; öö oli muidugi pikk; tüdruk too piits; no, noh; sahk, sahk.“ Kiriküüt kuulnud seda kõlavat sulase hüüdu, lennanud metsa tagasi ja hakanud selle järele laulma. — Losu olnud aga laisk, ei ole hommiku vara ülesse viitsinud tõusta; kui ta viimaks tiivu sirutama hakanud, olnud päikene suures kõrges. Lennanud siis ka väljale vaatama ja kuulama, kust midagi häält oleks laulmiseks kuulda. Kui ta parajasti ühe talu põllule saanud, tulnud talu laisk sulane alles härgadega värvast välja, et põllule kündma minna. — Härjad olnud sulasest ka laiskuses eeskujul võtnud; ei ole sugugi tahtnud edasi sammuda; hakanud parem nagu ajaviiteks oma loodud vett välja soristama. Losu kuulnud sorinat, arvanud

selle küllalt heaks lauluks ja lennanud metsa tagasi, kus ta oma mõnuta laulu kuulda lasknud. — H I 7, 241/2 (4) < Viljandi khk? — A. Suurkask (1895).

4. Kust ööpik omale laulu sai?

Pärast seda kui vana taeva taat suure loomise tööga valmis olnud, siis lasknud ta kõik loomad ja linnud oma ette tulla. Ning annud neile kange käsu, et iga üks omale enese tahtmise järele pidanud laulu ehk hääle välja valima ja määratud aja sees kätte õppima. Kõik loomad olnud selle käsuga rahul, ning igaüks läinud oma paika ja hakanud agarasti laulu välja otsima ja pähe õppima. Kõik teised laulnud ja õppinud nõnda, et metsad ja laaned virand laulu kõlast. Üksinda künnilind lennand ühest puust teise ja ei ole midagi õppind. Ta mõtelnud iseeneses: üks mull ole sellega aega. Hakkan nüüd nii vara oma piad väsitama, ja pialegi pole ma ka tänini midagid meele pärast kuulnud, keda õppida maksaks. Nõnda mõteldes jätnud ta asja üsna unustusesse. Noh, heakene küll! Katse päev jõudnud kätte, kõik teised linnud ja loomad ruttanud Ema jõe kaldale Taara tammikusse vanataadi ette. Päike akand juba pia tõusma, ning kõik mets kõland linde laulust ja loomade kärast. Ja vanataat olla juba iga silma pilk oodata olnud. Kõige selle kära ja tühina piale ärkand ka meie künnilind unest üles, kes siinamaale alles rahuliste maganud oli. Aga laulu veel sugugi õpitud. Ta lendanud küll ka teiste sekka ning jäenud ühe tamme oksa piale kõrvast mõtlema, mis nüüd peale akata.

Nenda mõttes seistes kuulnud ta äkiste, kudas üks noor tüdruk metsa ääres põllal ärgega kündma akand, ning üüdnud, Kirju kiut, kirju kiut! Vakku, vakku ning seal vahel plaksutand ta ise piitsa plaksti, plaksti! Need sõnad olnud tall aga väga meele järele, ta akand neid sõnu järele ütlema. Ja näe imet! Lühikese ajaga olnud sõnad pähe õpitud ja laul käes. Ta laulnud veel korra läbi ja lendanud vana jumala ette, kes selle aja sees juba ilmunud olla. Ta laulnud julgeste valju ja selge häälega ning libeda ja maheda keelega nii sulavalt ja südamest tungivalt, nii et vana taat lahtise suuga kuulatama jäenud, ning teda kõige paremaks laulikuks lindude seas kiitnud. Ja selleks on ta täna päevani jäenud.

Üks teine sulg kapeka kandja olla niisamuti magama uinund, ja selle pärast iljaks jäenud kui künnilindki. Ülesse ärgates kuulnud ta küll kündja tüdruku sõnu, aga need ei ole temale sugugi meele järele olnud. Ta jäenud veel hea õnne pääle ootama. Aga juba sel samal silmapilgul akand ärg kusema. Sorrrrrrr! Ja vaat, see häälnud tal nõnda meele järele, et ta kohe akand järele soristama ja natukese aja pärast olnudki laul käes. Sellepärast hüütakse teda tänapäevani „Sori linnuks!“ — H II 20, 402/4 (11) < Pärnu-Jaagupi — J. Reinson (1888).

5. Ööpiku ja rähna laulu leidmine.

Ööpik ja rähn vidanud õhtu videvikus kihla, kumb neist hommikuni ilusama laulu päha õpib ja välja laulab, see on kuulsam lind. Kihlvedu lõppenud mõlemate poolt selleüle hääkskiitmisega, et laul ise mõlemate vaidlejate lindude üle otsust toob, kumb lind kuulsamaks võib laulu poolest saada. Ööpik, kes omale enam võidu kuulsust tahtis välja tuua, lendas juba õhtu ehal ilma puhkama heitmata juba põldude ja metsa salgute poole, kust

omale laulu lugu lõimesid võiks koguda. Videvikus künnud veel vaene talu tüdruk põldu härgadega. Kündja tüdruk südistanud väsinud loomi kiiremale käigile maheda ja õrnuse sõnadega: — Must, Küüt! Must, Küüt! Lamma vaole — Kalla, vaole! — Must, — must, must!! — Öö — pikk öö, pikk, ööpikk!! Vakk, vakk, vakk, vakk! — Piits, piits, piits, piits! — Plak, plak, plak, plakt! — Nõnda saanud ööpik juba laulu viisi ja sõnad õhta talu kündja tüdruku käest kätte. — Ja laulnud kõik ööd ilma uneta laulu lugu uueste üle.

Rähn läinud õhta laiseldes magama vana tühjase haava puu sisse ja maganud hommiku valgeni rahuliselt. Kui üles ärkanud, tulnud rähnil meele õhtune kihlvedu. Kust ma laulu saan! Ja kust ma laulu lõime saan. Ei ei tea!! — Öösise toa läve pääl seisnud rähn kuulates ja laulu lugu otsides õige vagasti. Õnneks kõndinud taluniku mära hobune mõtsa all ja jäänud korraga rähn maja ligidalle seisma ja kusenud: Losss, losss, losss — Sorr! — Sellest saanud rähn ka omale laulu ja laulu lugu, mida tänapäivani laulab. — H II 33, 625/6 (3) < Samaara — J. Pint.

Palju fantistilisema sisuga aga on järgmised, milles ilmsesti tundub hilisemat mõju:

6. Ööpik.

(Ööpikust reagitakse mitmed moodi jutud). I

Vanal aal, kui alles Taeva Taara isi moapial on käind ja imet teind ja kui alles inimesed nii pühad olid, et Jumalad maa pial avalikult käisid. Sel aal on Taeva vana isa, vana ja püha laulumees, Vanamuinas, Taara määäl, (Tartus) laulmas old, ja kuldne kannel old ta kää ja pelgast kullast old keeled kandlel pial.

Aga ühtegi lindu ega inimest põle siis veel meie moal old, kis laulda on osand. Siis on üks vaene poisikene, põllu pial künd, sel vaesel lapsel old kuri ja tige peremees. Ja see põle poisikesele ei öö magu ega pääva magu and. Juba hommiku vara, koidu aal, on ta põllu piale kündma aetud. Ja ühta, sõnn-kaua kui eha on juba ära kustuma hakkand, siis on alles peremees poisikese õhtale kutsund. Vanamuine oli Taara määäl lauld ja mängind. Poisike on terane old, tähele panema ja kuulama, ja õppind Vanemuise laulusi ja viisisi omale koa.

Üks hommiku vara, koidu aal, on see poisike jälle väila pial künd ja kündes neid samu laulusi lauld, enne veel kui Vanemuine on isi Taaramäääl laulma saand hakata. Vanemuine tuld poissi vaatama ja õpetand poisile veel rohkem oma laulusi ja laulu viisisi selgeks. Ja siis on Taeva Taara sinna tuld ja koputand oma kuld kepiga kolm korda poisile pähä ja loond poisist künni meestele laulu linnu, ja piast nenna vaese lapse kurja peremehe kääst lahti. Selle pärast laalab ööbik, kebade künni aal alati, põllu jaares, lepikutes õhta hilla ja hommiku vara künnimeestele meele lahutuseks. Aga kui kündmene otsa lõpeb ja heina aeg tuleb, siis lähäb ööpik meie maalt ära ja ei laala änam. Selle pärast hüitakse ööpikud „Künnilinnuks“, et ta künni aal üksi päine laalab, ja künnimehest on loodud. — Ühe vana eide suust. — H II 39, 758/9 (703) < Koeru — Hans Anton Schultz (1890?).

7. Künni lind.

Ööpik ehk Künni lind old enne muiste isata ja emata, need olid tal juba noorelt, kui künni lind alles veike on old, mulla künka alla läind. See vaene laps on siis ühe rikka peremehe juures poisiks old. See peremees oli ta oma juure võtt ja ülesse kasatand, sest aast saati, kui vaese lapse isa ja ema olid ära surd. Kui ta juba töö poisi arvusse on kasvand, siis aand see peremees alati teda hominiku vara, enne koitu juba magamast ülesse. Ja tööle kündma ja äästama. Ja õhta, sõnn-kaua kui eha valged on old, künd ehk äästand ta ikke alles põllu pial. Aga teised küla rahvas, old juba ammugi magamas.

Tema old sellegi pärast väga rõõmus ja lauld alati väilal, et kõik küla rahvas on tema laulusi imeks pand ja õhtati hulgad aad kuuland, ükski ei ole nii ilusti laulda osand kui tema. Peremehe üle ei ole ta ilmaski nuri-send ega halva sõna talle vasta üteld. Iga inimesega on ta lahkesti reakind, ega ole kellegille santi sõna and. Kõik küla rahvas on teda tema viiside ja lahke meele pärast alati kiit. Ükskord tuld Taeva isa isi sialt külast läbi, ja hommiku, enne kui keegi inimene on üleval old, lauld juba see poisike põllu pial oma laulusi ja tänand teda (Taeva isad) selle eest, et ta temale on tervist ja jõudu and ja head teind.

Taeva isa läind poisi juure ja koputand kolm korda poisi pia piale kuld kepiga ja loond poisi linnuks iie lepikusse laulma. Sest aast laalab ta iga kebade küla põldude jaares leppikus ja lahutab kõigi kündjate meelt ja rõõmustab neid oma lauluga. Ja ootab, kas veel mõni teine nii sammati tema seltsi laulma tuleb. Nõnda on künni lind loodud. Ja hüitakse teda selle pärast „Künnilinnuks“. Et ta kündjast poisist on loodud ja kebade künni aal laulab. — Ühe vana mehe jutt. — H II 39 760/1 (704) < Koeru — H. A. Schultz (1890?).

8. Sisask.

Enne muiste on ööpikut „Sisakuks“ hüütud ja tema päris nimi oldki Sisak. Sisak old ennemuiste noor mees ja künd põllu pial, kaks härga old ikkes saha ees ja isi käind saha taga, piits old peos. Kaks härga, Küit ja Must old tal alati künni loomad. —

Aga ta ei ole neid ilmaski piitsaga löönd, vaid on muidu hirmutand ja piitsaga sahvarte külge plaksutanud. Siis on härjad isigi ta sõna kuuland.

Ühekorra, Püha Jüri ja Tuule kuninga sündimise pääva laub-õhta künd Sisak põllu pial ja lauld kangesti, ega ole tal meelegi tuld laub-õhtule jääda. Ja peremees põle teda ka kodu õhtalle kutsund.

Püha Jüri ja Tuule kuningas läind kahekesi Taevaisale kaevama, et Sisak laub-õhtale ei jää ja härgi sööma ei lase ja püha ei hakka pidama. Muud kui künnab ja laalab edasi ja küla rahvas kuulavad kui imet.

Siis Taeva-isa isi tuld moa piale ja loond Sisaku künnilinnuks, ja pand ta kebade aal künnimeestele lepikusse laulma. Ja nüüd laalab Sisak iga kebade lepikus ikke veel ja künnab oma härgadega ja hüüab neid vahel kordamisi

nimepidi ja künnab kui mees iialgi ja ütleb vahel: „Ööe-pikk, ööe-pikk. Must, Küit, Must, Küit, vagu, vagu!“ Ja siis vilistab ja plaksutab piitsaga mööda sahka: varsja ja künnab nõnna edasi, täna päävani põllu meeste teed ette, et tarvis on kibedaste künda ja härgadelle piitsa anda.

Ööpiku nimi on talle sellepärast pandud, et ta isi nanna ütleb: „Ööpik, ööe-pik“. Endised inimesed ööld alati kui juba ööpik on lepihus laulma hakkand: „Juba Sisak künnab piale oma Musta ja Küiduga söötisi ülesse. Nüid andku iga mees härjale piitsa“. Sest kui ööpik juba väiles oli, siis tähendas see, et külma änam ei tule ja hia on villa seemendada. — Nanna on Sisakuga lugu old. — Ühe põllu mehe suust. — H II 39, 761/3 (705) < Koeru — A. H. Schultz (1890?).

9. Veel kord ööpikust.

Kui vana Taara või Püha Jüri ennemuiste on põldu arind ja pidand, siis on Sisak nende sulane old ja on põldu künd, paar härgasi old saha ees, teise nimi old Must ja teise nimi on Küit old. Kui ühe korra Taara või Püha Jüri on oma põllud inimest kätte and, siis on Sisak oma paari härgega kaua aega, õhta illa piale, viimast kord veel põllu pial künd ja põle õhtalle jäänd. Siis on Taeva Taara, Sisaku künnimeestele laulu linnuks loond, sellepärast et Sisak on üle keelu läind ja põle raatsind künni mehe ammetist lahkuda. Siis ööld Taeva Taara isi või Püha Jüri inimestele: „Kui teie kuulete, et Sisak oma härgadega künnab, siis võib iga mees julgesti põllu piale minna, siis on paras aeg.“ Ja sest aast künnab Sisak iga kebaade aa jaarest jäätmaid ülesse ja hüiab: „ööe-pik, ööe-pik, Must, Küit, Must, Küit, nõõ, nõõh, vagu, vagu.“ — Ja plaksutab piitsa, et lepih laksatab vasta. Sest aast on ööpik metsas iga kebaade laulma hakkand ja inimestele märki andmas, et paras aeg on põllule minna. — Ühe vana eide suust. — H II 39, 763/4 < Koeru — H. A. Schultz (1890?).

Ei ole palju kahtlust, et eeltoodud saagad on, kui mitte otsekohe väljamõeldud saatjate eneste poolt, siis ometi, välja-arvatud paar esimest, nii palju ilustatud ja muudetud, et nende rahvapärusus juba küsitavaks on muutunud. Teiselt poolt see näitab aga küll, et laulukene ise, mis ajajooksul muutunud, vajas mingit seletust, eluõigustust ja leidlikumad pääd siis muidugi asusid vastava ülesande lahendamisele. Igatahes aga erineb saagade sisu sellest, mis selgus laulu algkujust. Siin lastakse ööbikut õppida laulu künnimehelt, keda nüüd omakorda sama lauluga tööle ähvardab, või koguni väidetakse, et ööbik ise ongi lauluhimuline künnimees, keda just laulu pärast on muudetud linnuks tuletama põllu-meestele meele, millal on õige aeg põllule minna.

Laulud enamikus kõnelevad, et ööbik ise, kes nägi tööpoissi venitavat künnil, ergutaski tüdrukut, et see tooks piitsa, millega tõrkujaid kiirustada, või koguni poissi peksa.

8. Ööbikulaulutähendeid eesti vähemusrahvustel.

Arvatavasti üle Läti piiri on tunginud järgmine arusaa-mata tekst:

Žiala mamma, žiala mamma triku triku! — ERA II 31, 226 (3)
< Karula.

Näiliselt on tekst pärit läti raja lähedal elava eestlase suust, kes selle kuulnud mõnelt naaberrahva liikmelt, kuid sisust aru saamata, püüdnud siiski jäljendada ainult kõla. Selgitust selle tekstile läti lahvaluulest pole nende ridade kirjutaja seni leidnud.

Teiseks on Tartu juutidelt kirjutatud üles kahel korral tekst:

Čviči cvič cvičeri, s kumt der friling. — ERA, Juudi 2, 65 (2); ERA, Juudi 2, 81 (2) < Tartu.

Tõlge: Cviči cvič cvičeri, tuleb kevad.

9. Ööbikulaulutähendeid väljaspool Eestit.

Soome:

„Lahorastas eli satakieli.

Maalainen ajoi kaupungista
(Helsingistä) läkkilevystä tehty viinaläkkäri kuormassa. Matkan varrella lintu — lahorastas eli satakieli — seurasi häntä, toistaen:

„Tippuu, tippuu, tippuu.“

Kun mies tuli kotiin, hän huomasi, että läkkäri oli vuotanut tyh-jäksi. Silloin mies sanoi „et kyl hänt varoitettiin“.

Kert. Edv. Eklund, s. 1875, kotipaikka Vihdin pitäjän Ojakkalan Päivälän talo. — Elsa Enäjärvi-Haavio (1931).

Läti:

1. Milet ir grūt, milet ir grūt, jo cits, jo cits to nejūt, tik sirds, tik sirds, trik, trik, trik.

LFKr 142, 2618. Fr. Krēslinš, dzr. Beļavā un Vecgulbenē,
Madonas apr.

Tõlge:

Armastada on raske, armastada on raske, kuna teine, kuna teine seda ei tunne, ainult süda, ainult süda — trik, trik, trik.

2. Kur bi, kur bi? Tirgū, tirgū.

Ko pirk, ko pirk? Zirgu, zirgu.

Cik dev, cik dev? Ort, ort, ort.

Kāds bij, kāds bij? Klips, klips, klips.

LFKr 74, 618. Jānis Sedols, dzr. Bārtā,
Liepajas apr., teic. Katrine Reine,
dzv. Bārtā.

Tõlge:

Kus olid, kus olid? Laadal, laadal.
 Mis ostsid, mis ostsid? Hobu, hobu.
 Palju andsid, palju andsid?
 Ort, ort, ort¹¹⁾
 Missugune oli, missugune oli?
 Lombak, lombak, lombak.

Brošüürist: Latviešu folklor. No Latviešu Folkloras Krātuves materialiem, lk. 4.

Leedu:

1. Lakstingalos daina:

Jurgut, Jurgut, Jurgut,
 Važinok, važinok, važinok,
 Paplak, paplak, paplak,
 Stabdyk, stabdyk, stabdyk!

Tõlge:

Ööbiku laul

Sõida,
 Oota,
 Seisa.

V. Kalvaitis „Lietuvišku Vardu Kletele“, lk. 85.

Tõlge:

2. Lakstingala:

Ööbik:

Vakaras, vakaras, jau vakaraa! — Ūhtu, ūhtu, on juba ūhtu.
 Eisim, eisim, eisim, eisim, gultus, gultus, gultus. — Lāheme.
 Gulēkim, gulēkim, gulēkim, gulēkim. — Puhkame.
 pusa naktres, pusa naktres, pusa naktres. — Keskööni,
 Jau pusnaktē, jau pusnaktē, jau pusnaktē: — On juba kesköö...
 Kelkimēs, kelkimēs, kelkimēs! — Virgume, ...
 Važinokim, važinokim, važinokim! — Sōidame, ...
 Kinkyk, kinkyk, kinkyk! — Pinguta, ...
 Pakinkē, pakinkē, pakinkē. — Istu, ...
 Sēsķ, sēsķ, sēsķ, sēsķ! —
 Važinok, važinok, važinok! — Sōida, ...
 Šerk, šerk, šerk, šerk! — Sōō, ...
 Sušerk, sušerk, sušerk! — „
 Tpru, tpru, tpru, tpru! — Tpru, ...
 Aušra, aušra, aušra! — Koit...
 Pabaiga, pabaiga, pabaiga! — Lōpetamine, ...

M. Biržiška „Dainois Keliais“.

Vilnius, 1921, (15 lk.).

*

Tempora mutantur...

Omal ajal laialt levinud ja harrastatud, on laulukene praeguses rahvasuus pühendatud kaole. Selles on võinud veenduda ikka

¹¹⁾ Uorta — üks ort (mitte enam tarvituselolev raha, võrdub ¼ taalrile, hiljem 30 kopikat).

ja jälle rahvaluulekogujad, kes muu hulgas on püüdnud saada teateid ka linnulaulu-tähendite kohta:

„...Küsisin jutustajalt, nagu ka mitmelt eelmiselt, linnulaulude kohta seletusi. Pääsukese laule tunti Alutaguses võrdlemisi hästi, kuna teiste lindude laulude kohta leidis õige juhuslikke andmeid või need puudusid täiesti. Eriti ööbiku laulu rahvapäraseid teisendeid otsides ilmneb tõsiasi, et see pole millalgi figureerind rahva teadvuses mingi elava motiivina. Meele tuletades iseloomustavamaid katkeid tundub, et need nagu kunagi oleksid enamalt läbi käind jutustaja ajast, kuid seevõrra juhuslikult ja ajutiselt, et nad pole kunagi suutnud reastuda terviklikuks luulepärliks, mis mõnele inimesele ju jääks püsima ka kestvalt ajusse. Pudenedes juhuslikult kooliraamatuist või mujalt kirjandusest motiiv pole kokku sattund ka mingi vanema lademikuga, kuna vastasel korral kumbki kiht oleks uuesti elustund. Kuid ei mingit jälge sellest — kas tõesti nii jäljetult ununend või ärkamisaegse kirjanduse kidura seemnena närbund? Raske vastata.“

ERA II 37, 26/8 — R. Põldmäe matkapäevikust 1931.

Õige küll: on ju laul ise ainult teatud elementide enamvähem juhuslik kombinatsioon, mis nii või teisiti liitunult annab omaette ikkagi mingisuguse terviku. Ka ärkamisaja kirjandusel ja selle ööbiku kultusel on olnud kindlasti suur mõju, kuid uhket puud sellest taimest pole nähtavasti suutnud kasvatada see pind. Peab pidama ka silmas, et R. Põldmäe kõneleb siin alast (kõne all oli Vaivara ja Jõhvi kihelkond), kus laul ise on ju võõraslaps, tunginud sinna alles hiljem, teatud määral muidugi ka kirjanduse kaudu. See aitab tõepoolest ta elujõudu küllaldaselt määral nõrgendada. Selliste muidu nii huvitavate laulukeste kadumine võib aga tingitud olla ka ebamoodsaks saamisest, milleks „ööbiku laulul“ kahtlemata on palju eeldusi. Rudimentaarsena mällu jäänud, ei suuda üksikud osad luua enam tervikut ja needki muutuvad mälus ikka enam ja enam ähmasemaks. Järgneb loomulik aeglaneustumine.

Laulukese kodukurus, Edela-Eestiski võib teda leida veel harva. Ei ole see siingi enam imeteldud esindaja lauljate liigist. Kui muugi rahvalooming sureb kiiresti leviva kultuurivoolu eest, kaua's seegi romantik ilutseb veel mail, mis talle juba võõrad. Kaovad järjest salad ja laaned, tõusevad uued hääled põllultki seniste sulase piitsaplaksutamiste asemel sundides venivaid härgi. Nüüd juba liigub masin sundabinõuta ja ähvardusteta. Unub kõik muistne — ilutsev ja tundlev.

Muutub aeg, muutub ka laul. — Mis jääb siis ööbikulgi teha?

